

Наталія КОБРИНСЬКА

ДУХ ЧАСУ

Був мрачний зимовий день. Грубі сиві хмари низько висіли над землею, і все від них темніло та сіріло. Замерзле болото вкривалося пластами білого снігу, що злегка укладався в грубу верству.

Пані Шумінська, замість пообіднього сну, взяла до рук панчішку і сіла при вікні. Ніщо не мутило ні вокруг неї, ні в ній тихого настрою. Вона знала, де, що і як робиться в господарстві. Знала, що дівки мили начиння в кухні, а парубки чистили стайні та крутилися коло худоби. А втім, зимою не дивляється так остро челяді. Весна, осінь, літо – то пора праці, де пильненько треба прикладати руки до роботи.

* * *

Вона вже була немолода, близько шістдесятилітня жінка – очі вже недомагали. Витягнула з кишені оправлені в риг окуляри, поклала їх на ніс, кинула в куток клубок з бавовною, розложила дроти і зачала жваво ними перебирати. Нитка бавовни в'язалася в ключки, котрі безповоротно чергувалися новими, як дні, місяці, літа в житті людським. А кілька ті дні понесли з собою хвиль прикрих і милих, смутку і радості – хто ж годе спам'ятати! Одностайна робота навела задуму на неї. Давно пережиті дні і дії зачали відживати, набирали давніх красок і життя, ясніли давнім промінням. Пані Шумінська полинула думкою в далеку минулість, десь в хвилі наймолодших, дитинячих літ; відгрібалися вони в притупленій пам'яті, як би то було недавно – ніби вчора.

Перебираючи дротами, нагадала собі, коли ще маленькою дитиною училася тої штуки від своєї старшої сестри. Як незручно путалися їй тоді пальці, зачіпали дроти, витягалася нитка, придержувана рукою учительки. Думки з далекої далечини міняються, як сонні мрії. Тут зависнуть на стебельці квітки, залепечуть невиразною мовою дитини та переходять до поважних моментів і подій, а потім знов звертають до невиразних дрібниць та заривають по дорозі те, що було найбільше і найважніше в житті.

Якби хто був дивився в лице задуманої жінки, то міг би по його легоньких судорогах пізнати, що її думки зробили великий перехід. І дійсно, їй стала перед очима найважливіша хвиля в житті жінки, хвиля, коли вона стає під шлюбний вінець.

* * *

А мала вона тоді заледве шістнадцять літ. Суджений її, укінчений богослов, був сином священика з того самого деканату, що її батько. Вона не знала його, а бачила лиш всього раз, коли приїхав з батьком своїм до них на празник. Перебули тоді обоє цілий день, бо по набоженстві, в котрім його батько челебрував, осталися на обіді, а там аж до вечора. Не могла вона знати, що на ню впаде його вибір, але і не мала нічого против того. Всі її близькі уважали його зовсім відповідною для неї партією, і вона також не мала причини інакше дивитись на се діло. Не було з чим довго возитися – пібралася, як Бог приказав, а що би ліпше пізнатися, мали досить часу по весіллі. На її чолі зарисувалася груба зморшка. Нитка одностайно снувалася з клубка і в'язала в ключки, а гадки плили все дальше і дальше. Перші чуття материнства перейняли її стидом і переляком. Стидалася кожного чужого ока, встидалася сама себе, зненавиділа майже свого чоловіка. А коли їй мати представляла, що, власне, її стан повинен бути для неї почесною, що гідність жінки мірється числом дітей, не була в силі згодитись з поглядами матері і мала жаль до неї за недостаток чуття. Аж по кількох роках, коли вже до всього того привикла, перейнялася сама думками своєї матері і згодилася зовсім з її поглядами.

Зразу її материнський небосклон був і тим заморочений, що приходили на світ самі доньки.

Від віків прийнято так, що син більше честі робить матері від доньки, але що вона була ще молода, то не могла втратити надії, що Бог обдарить її і сином – та рада була, як світу, коли її бажання сповнилися. Хоч пістувала уже трьох синів і сердечно любила свої маленькі донечки – все-таки вона воліла би, щоби вони перемінилися в хлопців уже не тільки для власного вдоволення, як радше для їх добра. «Хлопець щасливіший від дівчини», – говорила собі стиха. Вона порівнювала себе з мужем, батька з матір'ю та інших знайомих жінок насупротив мужчин, та щось, ніби укритий черв'як, точило її коло серця.

Та все-таки потішалася думкою, що їй Бог pomoже приборати для них добрих мужів, а хороших та щирих для себе зятів.

Рідко котра мама доховалася усіх діточок, котрим дала життя, тож і пані Шумінській з осьмеро лишилися лиш дві доньки і два сини – друга половина полетіла в край вічного супокою, не зазнавши життя.

Смерть і життя випадали напереміну між її дітьми і мішали в ній почуття жалю і прикрасі, радості і утіхи. Але хоч і як вона побивалася за помершими дітьми, то все-таки з кождим життям в'яжеться тільки надії, що, дивлячись на живі діти, забувала страту. Роздумувала о їх будучині, о собі, о тім, як колись, оточена вінком дітей і внуків, тишитися буде їх щастям, прив'язанням і шанобою, сидючи в їх кружку, де кожде її слово, кожда забаганка сповнена буде, а вона – горда і щаслива своїм материнством. А навіть коли б навки замкнула очі, то ті діти, що дала Богу на услуги, вийдуть напротив матінки з свічками і заведуть перед престол Всевишнього.

Будучина дітей була для неї цілим світом, одною думкою, одним бажанням. Але тота будучина, о котрій так часто думала, не була для неї нічим загадочним і недосяжним, а противно, вона представляла собі все ясно, як ясні і обдумані були її плани. Вона хотіла, щоби всі її сини були попами, а доньки попадаями та щоби всі добре та в достатках жили. Вона не відіймала рук від праці, над всім сама стояла і наглядала, щоби лиш якнайбільше придбати діточкам добра, а щоби всі інші її бажання сповнилися, те поклдала на поміч Бога. Ніхто, бувало, не молився так щиро і не переключить так примірно через цілу службу Божу, не відриваючи очей від грубої польської, в спадщині по бабі одержаної, молитовної книжки. На інтенцію кожної дитини давала жертви до церкви – скатерть, подушку на вітар або китиці до свічок. На інтенцію найстаршого сина мерезала сама широку, красну вставку до альби, щоби Бог повів його після її бажання. На найстаршій сині спочиває майже найбільша надія матері-попаді. Не дай Боже, аби найстарший син як-небудь звихнувся, бо хто ж би в разі нещастя притулив бідну матір і молодшу братію, если би вже хоч одна дитина не мала певного кусника хліба. Хотя й її муж був молодий і здоровий, та все-таки майже щоденний вид людської смерті наводив їй на тямку образи розкладу і нужди родин по смерті голови. З-посеред тих сумних гадок виринали також веселіші і гарніші. Коли не раз сиділа над своєю роботою і уклдала штих за штихом, нитку за ниткою, а з-під її пальців виходили гладенькі, красні листочки і цвіти, то й думки її хорошили і прояснювалися. Вона представляла собі в тій альбі свого сина при першій службі, як він співав, виходив та стискав людям голови, їй та молоденькій, сидячій при ній, невістці. Як вона і її муж гордо виходили з церкви, як газди і газдині заступали їм дорогу, цілували в руки та «віншували», що дочекалися такої потіхи. «Ти будеш ксьондзом», – говорила вона до малого хлопчика, що грався при її ногах. «Я буду ксьондзом», – відповідала з повагою дитина, за що її мати сер-

дечно цілувала. І тепер ще, коли від того часу тільки минуло літ, її губи складаються до усміху, коли нагадає, як раз її любий синок, що заледве відник від землі, дає своїй няні кусник шнурочка і каже, щоби собі його сховала, бо як він буде попом, то дасть їй повний міх калачів, аби мала чим зав'язати.

* * *

Літа скоро минають. Не оглянулася пані Шумінська, а діти вже гарненько підросли. Синів віддали до школи, молодша донька училася при гувернантці, а старша виходила вже з дитинства і вступила в пору дівування. Та яка хорошенька була з неї дівочка! Складна та гнучка, як лиш що розцвіла весняна цвіточка. А очі! Ох, які гарні були її очі! Блакитні, як небо, тихі та задумливі, як вечірня зірничка. Пані Шумінська зітхнула глибоко, а дרותи нервно задрожали в її пальцях. З тою дитиною дізнала вона найбільше радості та поважання, але також найбільше жалю та смутку. Уже в шістнадцятім році свого життя мала вона, так само як її мати, женихів, але матері жаль було так скоро розставатися з донечкою; хотіла її ще хоть зо два роки мати при собі. Згадавши про тяжкі обов'язки, які на ню саму через замужжя спали, не раз говорила, що лиш тільки щастя жінці, що при мамі. Але швидко прийшлося пані Шумінській пожалувати своєї мудрої ради. Женихи перебували і пощезали; на вісімнадцятім році не було вже жадного, аж на дев'ятнадцятім стали її сватати аж два рази. Але і тут не сталося так, як мати хотіла. Вони оба були кандидатами духовного стану, та не одного були походження. Перший сватач був син статечної попівської родини. Родичі були раді його сватанню, і дівчина не мала що йому закинути, зволікалося діло лиш про людське око, аби не сказано, що хапається жениха. По празнику, котрий випадав за пару неділь, мала та ціла справа рішитися і закінчити. Аж тут, власне, сталося щось таке, що помішало усі плани. На тім празнику пізнала вона свого пізнішого чоловіка та вже і чути о іншим не хотіла. Хороший він був та гладкий мужчина – ані слова, але мав в очах пані Шумінської дві великі хиби. Одно, що був сином мужика, а друге – що кінчив аж за два роки. Хоть пані Шумінська не належала до тих, що нижчих від себе не уважають за людей, але все ж таки се відбирало йому трохи важності в її очах. Се чуття не було би, може, їй так допікало, а навіть ледве чи давалось би їй було почути, коли би у попів, як то не раз буває у панів, був звичай брати шлюб лиш при свідках. Але попівське весілля – то амбіція дому, а тут, місто ксьондза добродія і пані добродійки, сидіти будуть тато в кожусі і мама в перемітці, а при благословенні її донька буде їм цілувати руки! По весіллі то вже все одно, най будуть родичі, які хочуть, вона не буде з ними жити, лиш з чоловіком, а чоловік був священиком так, як другі, і вона не виходила з свого стану.

Але той день – той один день! Вона говорила о тім з донькою, коли старалася якнай докладніше представити їй клопотливість свого положення, тот блідла і червоніла, але відповідала рішуче, що не думає змінити своїх замірів і що для одного дня не думає посвятити цілої будучини і цілого життя. Та коби хоть зараз міг женитися, а то аж за два роки – пані Шумінська з засади була противна такому очікуванню. Вже то вона давно чула, що то недобре такі речі відкладати; два роки – та то кусень часу! Бог знає, що може випасти, кілька кількох сплетень скластися, весілля розійтися, а панна лишиться на льоду.

Двадцять і однолітня панна – то не жарти, то пахне старою дівкою! І почала жалувати, що не віддала її в шістнадцять літ, що відступила від тих вікових традицій, що чим борше дівчину віддати, тим ліпше. О, старі люди все добре знали! Вони мали досвіди! Коли б вона вже зо двоє діточок до того року мала, як її мама, то би ніякі «романси» не приходили їй до голови і родичі були би спокійні, що вже дали одній дитині забезпечення.

Та все ж таки вона була ще найщасливіша з тою дитиною. Два роки минули як одна хвиля, а вона бачила свою донечку раду і веселу при тім, котрого любила.

Ах, як мало, мало котра мати має таку радість!

* * *

При душевним вдоволенні чоловік забуває о тім, що перебув і мусив терпіти, аж знов нові неудачі розривають старі, давно загоєні рани. В тім році пані Шумінська мала поводження: донька віддалася, син зробив матуру, все якось складалося. Гроші, видані на весілля доньки, мали уже тим нагородитися, що син піде до семінарії і видатки зменшаться. Аж тут нараз новий клопіт: син заявив, що не думає бути попом. Той син, що ще дитиною дав няні мотузок, аби мала чим калачі зав'язати, той син, з котрого інтенцію вона дарувала альбу, той син, з діда-прадіда попович, не хоче бути попом! То не могло їй в голіві поміститися!

– Що тобі, сину, такого? – питала мати. – Чого цураєшся твого стану? Чи може бути кращий стан, як попівський?

– Що ж, мамочко, – нехай і так, що нема кращого, та мене до него не тягне.

– Як-то не тягне? Що то значить не тягне?

– А так, що не маю до него покликання.

– Але ж донедавна ти о нічмі і не думав, як тільки о тім! Відки ж нараз така зміна?

– То правда, що я не думав о нічмі іншим, але що ж пораджу, коли тепер думки мої змінилися? Такий вже дух часу повіяв! Я дуже поважаю той стан, але бачу, що мені було би в нім затісно, що там моїм думкам положено би певну границю, а я потребую простору, свободи в набуванні відомостей, науки!

– «Більше простору, науки! Дух часу такий!» – промовила пані Шумінська, остовпівшими очима вдивляючись в свого сина – «Дух часу такий!» Що се за такий дух часу? – І щось неясне, величезне і могуче мелькало перед її очима, щось, що уносило й поривало цілий її спокій, перед чим гинув старий порядок, якийсь розклад відчувував від себе ті частини, що недавно близько і дружно до себе прилягали. Навіть в сні виділа побіч себе неумолиму зміну. Бачила якусь тайну руку, що переносила посуду з комори до покою, а з покою до комори, усе з поду зсувалося до пивниці, ліжка і столи рушались, крісла укладалися в одну піраміду, образи виступали з своїх рам, а навіть пружини старого годинника тріскали і відлітали, колісця і дрібні огнива ланцюжка розкочувались на різні сторони.

* * *

«Дух часу такий!» Га, чи не знала вона його досить? Чи не він то був, коли її донька мала відвагу признатися, що любить і що лиш з любові віддається? Яку то немилу робило сенсацію, коли вона з донькою бувала на вечерках і забавах! А при тій доньці ніколи не відступний її «милий!» Як люди шептали поміж собою, що мати «позволяє» на такі романси! «Романси» – то страшний закид для добре, морально вихованої дівчини; той закид ще тепер обливає стидом лице пані Шумінської. Добре, морально вихована дівчина не кохається перед відданням! А мати повинна уважати, щоби дівчина не «авантурувалася». Якби їй був хто сказав, що її донька буде романсувати, коли ще над її коліскою сиділа, то була би того, певне, не стерпіла, – а потому мусила слухати насмішок та терпеливо зносити злосливі уваги, бо іншої ради не було! «Нехай, – думала собі, – які мені розумні, про других шепчуть, а якби їм таке трафилось, то би так само мовчали та тихо сиділи, як і я». Але та потіха не дуже її тоді успокоювала, і якась безсильна злість підступала до серця. А найбільше то її боліло і гнівало, що її чоловік, природна підпора жінки, не тільки що своїм мужчинським розумом не радив нічого в її немилім положенні, але як би не видів і не чув, що коло

нього діється, а коли зачала йому оповідати, що люди говорять, що сама донька дає до того повід, то так розсіпався, що не тільки мусила сама його помалу рефлексувати, але вкінці все ще перед ним покривати.

Дроти чимраз скорше порушувалися, робота в руках росла, а нитка в'язалась в щораз нові ключки. «От так жите плине, – думала пані Шумінська, – так спішиться до кінця і, як ті спущені ключки, лишає за собою сні, надії та дорогі серцю особи. Кілько-то вона таких жертв перенесла? О Боже! Яка гірка судьба чоловіка! Чим довше жие, тим більше смутків і страт вплітаєся в его жите. Але зі всіх страт на світі ніщо не може так діткнути, як страта дорогої особи». На чолі задуманої жінки прибуло кілька зморшків, що уложились в грубі фалди. Вона зітхнула глибоко і старалася прогнати смутні думки, але надармо. Давні, ніби притихлі і погібші в серці чуття дрогнули роздираючими тонами і глибше проникали душу. Тяжка безвладність огорнула ціле її тіло, а зів'ялі руки безсильно упали на коліна. Бідна мати не могла ніколи думати спокійно про люту смерть, що забрала їй в самім розцвіті літ найщасливішу дитину. Смерть родителів і маленьких діточок хоть боліла, та все видавалася для ока чимсь природним, але смерть в силі віку, в тридцятім році, що мовби скосила її найстаршу замужню доньку, була для неї чимсь так страшним, так прошибаючим, що не могла того ніколи ані забути, ані нічим заступити. Роздираючі образи її конання, розпуки чоловіка і смутне вражіння, коли привезли їй на виховання малу сирітку, одиноку дитину її доньки, станули перед нею так живо, як би то все учора діялось. І довгу хвилю було лиш чути хлипання нещасної матері.

***

Нарешті підняла спущену голову і взяла назад до рук випавшу роботу. Спочатку поволі і ліниво порушувалися дроти в її пальцях; але та сама тишина, що кинула на неї хвилю сумних згадок, відбила її назад. Біль, що підносив груди сплаканої жінки, почав утихати. Порушений ум утишувався, мов скаламучене польове жерело, де збовтаний чорний намул осідає помалу дрібними пилинками на дні. І от на дрожачій, ще прозорій шибі зачинають знов відбиватися найближче стоячі предмети: зломаний пень, китиці троші та синя або жовта квітка. І в дрожачій ще від зворушення душі пані Шумінської зачали рисуватися в тисячних зарисах і заламах контури предмета, котрий її завсїгди цікавив. Був то її дїм, її цілий світ. Не бачила вона більше простору, лиш, що з-за його вікон, не вибігала гадкою поза його стїни. В нїм замикалося ціле її життя, вона нічого не бажала над те, що входило в його об'єм. Той дїм, на вид такий тихий, був цілим її щастям, вистарчав їй у всїм. Якби не він, не дух часу! Не той демон, що все дороге псував і нищив! Він всувався в усіляких видах в щїлини її дому, визирив з кожного кута, бури в віковий порядок; він був закваскою вкравшогося під її дах розкладу, описував магїчні круги своєї незмінної волї, холодний на гїркі сльози і жалї жіночі. Все, хоч і як противне її волї, сповнялося, коли він того хотїв. Всі її діти, сини, доньки, внуки, пішли іншими дорогами, ніж вона думала і бажала. Він ломив найдорожчі і наймилїші надїї її серця.

***

Сини повстали насупротив вітця, а доньки насупротив матері. Чи ж той син, котрий перший назвав страшного демона по імені, не міг бути далеко щасливіший, якби був пішов дорогою своїх батьків, ніж тоді, коли пішов за покликком того духа часу? Дотепер був би уже давно попом, жонатим, мав свою родину, а так що? Пішов на того «професора» та, відай, уже і лишиться вічним суплентом та старим кавалером, а тим часом кілько-то треба було перетерпіти клопотів та домашнього непокою! Сама прибила і зломана, мусила без згляду на свій смуток годити батька з сином, котрі остро і уперто станули протів себе. Старий аж роз-

болівся; син побачив вкінці, що нема що робити, та пішов до семінарії, але однако записався на той нещасливий виділ філософїчний, а потому таки відкрїся попівства.

Та сама укрита, мочуча сила заволоділа і її молодшою донькою Ольгою. Їй, як і братові, прибрид попівський стан. Мала кілька стараючихся о її руку семінаристів, та всі були їй не до смаку; вона бажала вийти лиш за цивільного. Той стан видавався їй якимсь ліпшим, догіднішим, та, мабуть, хїба лиш для того, що в нїм не жила. Що би то була дала пані Шумінська, коли б Ольга була залюбилася, як її старша сестра, але на то навіть не заносилося. Усі гадали, що як вийде замуж, то зміниться. Але де там! Хоть має доброго чоловіка, красні діти і незлу парохію, але все чогось невдоволене і не своя. Вона опанована якоюсь самовільною, блудною химерою, як би наперекір тихим, статочним та спокійним жінкам. Та її дика фантазія затроювала їй ціле життя та безжурне і щасливе дївування в домі родичів. Помалу і незначно, задля мало-важних на вид, а гїрких в наслідках дрібниць, виробилося між матер'ю а донькою ненастанне непорозуміння. Кожде «новаторство», впроваджене донькою, кожде не так поставлене крісло, затримана по-новому етикета або нова книжка дразнили і гнівали матір до найвищої степені. А найбільше сердили її книжки, котрі не знати відки бралися завсїгди в руках доньки. Пані Шумінська ніколи собі того не може дарувати і нагадати без встиду, як раз в нападі нервового роздражнення видерла у доньки якусь новісіньку книжку і подерла на дрібні кусники. Але вона сама була така бідна, в такім близькім до розпуки настрою духу, що не знала, що робить. Вона передчувала, що з тих книжок віяло чимсь чужим, що се були висланці та знаряди ворожого їй демона, що з них плила струя, котра щораз більше підмулювала беріг її тихої пристані.

***

Пальці пані Шумінської жваво порушались, блискучі дроти лиш мигали в дрібних ключках, а гадки торочилися разом з ниткою, що тягнулася з клубка. Як наймолодший син зробив матуру і заповів родителям, що йде на права, уже йому ніхто не супротивлявся.

– Най вже буде, чим сам хоче, – сказали обоє старі, – аби лиш потому на родичів не нарікав, бо нема нічого прикрїшого, як коли діти нарікають, що родичі їм будучність попсували.

Але з тяжким серцем виряджала його мати на університет. Досі він був дитиною, та хоть не дома, то все ближче родительського ока, але тепер сам-один, без жодної опіки, буде кинений в вир великого міста, в ту пропасть безмірної деморалізації. Ох! Кілько-то добрих хлопців, дітей порядних родичів упало жертвою великого міста! І знов життя одної дитини закривалося мракою безмірного віддалення, де губилися всякі напїмнення і голос матері.

***

З боязною і непокою в серці слїдила мати за кожним словом і рухом сина, коли той приїздив з колегами на вакації додому. Не перепускала жадного слова їх дружніх розговорів, та чим більше чула, тим більше її серце заливалося кров'ю. Ловила недокінчені слова і фрази, котрі аж надто ясно говорили о житті молодїжі, котрого вона так боялася. Крім того, відбивалися її уха ще речення і поклики цілком для неї незрозумілі: «Народ, рівність, свобода, революція французька, експлуатація мужика, сорок осьмий рік!» – ось що заодно виходило з уст молодих людей і тим більшим страхом наповняло її, чим менше з того розуміла. Найбільше, однак, тривожили її уваги о Бозі, о правді його існування і опіки. Вона також дійшла, що син не молит'яся і що в церкві заховається як поганин, без побожності й скрухи християнської. «О Боже! – говорила не раз про себе. – Звідки має взятися ласка твоя, коли люде не узнають тебе! О мудрці, мудрці! Лиш гніви-

те Бога та накликаєте єго кару на других людей! Нема Бога, а звідки взялося все на світі – дерева, птахи, звірята? Хто все те сотворив, як не Бог?»

***

Завсігди, коли буря повставала в її душі, а серце дрожало, болем діткнене, вона висилала невидимого посла до Бога – молитву. І чула, як викликаний нею ангел Божий зближався і приносив спокій. Тоді сила молитви була їй ще потрібніша, як коли іноді. Щоби відвернути справедливи гнів Божий від невірнього сина, вона брала до рук свій молитовник і відмовляла молитву, приписану на смуток і терпіння! Але слова молитви, місто лагодити її сум, ще більше його змагали. То був гімн до Бога, що прославляв його всемогутність, силу та безконечну доброту, котрої люди не пізнають. І кінчився просьбою найнижчої рабині:

В тих най лиш твої громи ударяють, що ти їм жизнь дав, а вони тя не знають... Се моя просьба щоденна, покірна, – тим тебе славлю я, рабиня вірна.

Слова гімну запалювались перед її очима огняними стрілами, а зимний піт виступав на чоло. І вона тільки, ох, тільки літ молилася і просила о пімсту на невірних, а тепер та пімста сунеться до неї самої, зависає чорною хмарою над її власним гніздом і грозить громом...

***

І виділось їй, що той грім вже недалеко, що вже чує відгук його глухого гуркоту в воздуху, що перші блискавки вже продирають небосклон.

Якось раз читав її чоловік в газетах, що «теперішня молодіж віддає фантазійним мріям і побиває за змінами в суспільності, але се дійсно лиш фантазія та уроєне молодих голов. Вікового порядку ніхто змінити не може, а зміняєся він сам собою, промислом та відкриттями. А тоті котрим здаєся, що суспільні відносини можна змінити, як одіж, ніби офіцерський мундир переробити на фрак бальвий або коротку куртку на поважну чемеру, ті не знають, що тим спровадять лише кроваву катастрофу, нічого не досягнуть ані для себе, ані для загалу, та стануться лиш жертвою свого хвиливого блуду, знярядом в руках людей, що гонять за почестями». Мало вона з того розуміла, але вічувала серцем, що се стоїть в якійсь зв'язі з тим, що вона чула з уст свого сина і його товаришів. І з того може вийти щось дуже-дуже зле. Бог, очевидно, опустил тих, котрі його зневажають і ідуть на бездорожжя, не просвічені його мудрістю і ласкою. Затрясється земля від шуму боротьби, гуку тяжких ударів; одні упадуть трупами на місці, другі зависнуть у воздуху, лише круки закрічать над їх трупами, вони зогинуть у бездонних горлах тюрем, завалених залізними брамами.

А чому ж не сидіти тихо та не хвалити Бога, котрий нами усіма володіє? А хто все робить, хто спроваджує гнів найвищого, як не він, як не той дух часу, котрого ніщо заспокоїти ані вдоволити не може? О Боже! Нащо ти позволив чортові увійти в таку силу, котра лише всюди ширить заразу злого?

***

Плетення уже доходило до кінця, але пальці і думка старої жінки не переставали працювати. Дух часу стояв перед нею в цілій своїй грізній поставі, стояв, як на згаріщі усіх її планів і надій. Він не лишив їй жадної потіхи, не ошадив жадної дитини. Він кинув оком вже навіть на її внучку, одиноку донечку її помершої доньки, таку ще молоденьку, без претензії до світу. Ах, як гірко, як тяжко стратити останок надії! А вона все ще думала, що хоть ту рослинку зможе охоронити. Аж ось недавно, кілька місяців тому, вона дізналася, що той клятий дух часу і її опутив своїм заразливим дотиком. Вона сиділа так, як і тепер, і перебирала насіння до засіву ярини, коли її внучка зближилася до неї.

– Добре, що-сь прийшла, – сказала бабуся, – допоможеш мені насіне перебирати.

Дівчатко зачало бабуні помагати, але пальчики її дрожали, а личко було блідше, як звичайно.

– Що тобі, моя дитино? – питала журливо бабуня. – Чи ти не слаба?

Дівчатко заперечило головою, але дві грубі сльози упали на звиток паперу. Бабуня, занепокоєна, закинула її питаннями, на котрі внучка лиш щораз густішими сльозами заливалася. Нарешті з трудом відповіла, що вона хотіла би більше вчитися.

– Хіба ж ти ще недосить навчилася? – питала здивована бабуня. – Чи не мала-сь гувернантки?

– Правда, – вишептала дівчина, – але я... я... хотіла би так учитися, аби мати свій власний хліб – я хочу бути учителькою!

Бабуню як би хто ножем у серце пирнув! Кошик з насінням захитався, довгі і круглі зернятка розбіглися по землі, а потік гірких слів вирвався з її уст:

– Донька моєї доньки – учителькою! О ти, невдячна дитино! Чи ти уже така бідна, аби-сь мусила сама на себе заробляти? Чи ми не в силі уже тебе відвінувати? Врешті, маєш батька, чи він не старається на тебе?!

Дівча притиснуло руки до губ, аби здержати голосне хлипання, і тихо вийшло за двері, та, забившись в найтемніший кут сусіднього покою, довго-довго плакало...

***

Тяжко було би описати, як ті сльози боліли паню Шумінську. Вона бачила, що розбрат між нею а тими, котрим дала життя, ставався щораз більший і щораз ширші захоплював круги. Всі вони від неї відломлювались і гуртувались в інші, осібні гурти. Ах! який не подібний був сей вид до того, що вона собі укладала, коли все те ще маленьке крутилося коло її ніг! Який контраст був між дійсністю і тим, що вона собі представляла: як то вона, сидячи в крузі дітей, буде для них найпершим авторитетом, як кожду її увагу, кожде її слово сповнить послушне і шануюче досвід віку покоління. Вони й тепер любили й шанували її, але та любов не була така, про яку вона думала, а пошановання було більше прийнятою формою, ніж впливом дійсних відносин. Чи не була вона похожа на ту квочку, що вивела качата? Вона, біденька, так довго відмовляла собі всяких приємностей, сиділа, мов прикована до одного місця, вставала лиш задля заспокоєння голоду, аби лиш колись, окружена своїми писклятами, могла вийти на широке поле, учити їх дзьобати маленькими дзьобками, скликати до найденної добичі і загортати під свої опікунські крила... А дочекавшись того, коли її усі діти увільнилися з тісних шкаралуш і могли свobodно рушатися, вдоволена і щаслива випроваджує усіх над берег потоку. Молоденькі сотворіння несміло і з острахом зближаються зразу до несвідомого собі елементу, але скоро тільки умочили дзьобки, осміялися і, місто з берега витягати голочки, цілі пішли в воду. Надармо мати бігає берегом і кличе роздираючим голосом. Молоде покоління не оглядається і не чує її поклику. Його пориває рвуча хвиля, що ніби тоне... підносить... пропадає. Тут заграє блискучим світлом, там замаячить таємною тінню, а все дальше і дальше пориває, колише, голубить, моргає, манить і шепче стиха:

Du, liebes Kind, komm geh' mit mir,
Gar schöne Spiele spiel' ich mit dir!
Manch' bunte Blume wächst an dem Strand,
Meine Mutter hat manch gülden wewand...¹

На дротях лишилося лише кілька ключок. Нитка випружилася, Шумінська зв'язала послідню ключку, і нитка урвалася.

Усьому на світі приходить кінець.

¹ Любе дитя, до мене мерщій,
Будемо гратись в оселі мойї!
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя.

(Гете. «Вільшаний король».
Переклад М.Рильського).